

Gál Róbert Iván (kutatásvezető, TÁRKI)

A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET²⁰

A demográfiai átmenet néven ismert folyamat esetében némi leegyszerűsítéssel arról van szó, hogy két, korábban jóformán vízszintes demográfiai trendvonal - a termékenysége és a halandósága - megváltozik. Míg korábban mindkét mutató nagyon magas szinten állt, egy ponton a halandóság és különösen a csecsemőhalandóság javulni, azaz csökkenni kezd. Idővel - és itt minden, ami az időre vonatkozik történelmi léptékben, generációkban értendő - a termékenység is csökkenésnek indul, mindaddig azonban, míg a halandósági mutatók gyorsabban javulnak, mint ahogy a termékenység romlik, a népesség bővül, az átlagéletkor pedig lassacskán emelkedni kezd". A népességrobbanás egyes helyeken még ma is tart, azokban az országokban azonban, ahol eredetileg kezdődött, már véget ért. Nem mintha a két demográfiai trend megváltozott volna. Nem, a halandóság még mindig javul, a termékenység pedig még mindig csökken. Az előbbi azonban egy ponton túl már nem tudja kompenzálni az utóbbit. Így a következmények immár mások: stagnáló vagy csökkenő népesség az átlagéletkor egyre gyorsabb növekedésével, az öregedéssel.

A dolog természetesen nem ilyen egyszerű. Az eredeti, a csökkenés előtti, vagy ahogy a demográfusok mondják predeclin termékenységi és halandósági szint nem mindig és mindennütt egyformán magas. Ha jobban megnézzük, régen is voltak jelentős ingadozások és területi eltérések. A születéskorlátozás ismert volt az ipari forradalom előtt is. Nemcsak egyes országok, hanem az országokon belüli régiók, sőt azokon belül egyes települések között is számottevő különbségek adódtak. Középről nézve, a demográfiai átmenet már nem annyira egyértelmű. Jelen írás azonban nem demográfiai kérdésekkel foglalkozik, hanem a demográfiai folyamatok következményeivel. Célunknak itt megfelel a leegyszerűsítés is. A részletek megtalálhatók a *Dányi Dezső* által szerkesztett kötetben²².

A két trend közül a halandóság javulását a legegyszerűbb megmagyarázni. Biztosabbá és bőségesebbé vált az élelmiszerellátás, javultak a lakhatási körülmények, rengeteget fejlődött a gyógyítás és betegségmegelőzés technikája, intézményesült az egészségügy. A termékenység csökkenésének magyarázata ennél sokkal nagyobb körültekintést igényel. Először is, valószínűleg több okot kell keresnünk. Más magyarázata van annak, hogy miért szülnék az asszonyok 8-10 alkalom helyett már csak 4-6 alkalommal, mint annak, hogy ez a 4-6 szülés miért csökken le 0-2-re. Az elsőt valahogy így szokás megfogalmazni: a termékenységi szint alkalmazkodik a megjavult csecsemőhalandósághoz. Természetesen a dolog megint csak nem ilyen egyszerű. A termékenység nem élőlény, hogy alkalmazkodjon; nyilván az emberek alkalmazkodnak. Talán megváltoznak az optimális családmérettel kapcsolatos normák (aminek paradox módon a családméret változatlansága lesz a következménye - csak éppen kevesebb szülésből lehet ugyanannyi gyereket felnevelni). Talán hosszabbodik a szoptatási idő. Talán kitolódik a házassági életkor. Talán más okok játszanak közre. Mindenesetre ez az alkalmazkodás valahogy ésszerűnek tűnik. Nyilvánvalóan nem lehet egy ország népességét huszonöt évenként megduplázni háromszáz éven keresztül.

Számunkra nem is ez a kérdés, hanem a másik: miért nem áll meg a termékenység csökkenése, miért csökken tovább a reprodukciós szint alá, és marad ott szemmel láthatóan tartósan? Miért nem alakul ki valamiféle nagyon tartós, nagyon lassú növekedés vagy stagnálás, miért húzódik vissza a népesség a robbanás után? Két lehetséges magyarázatot próbálok bemutatni, az egyik a tőkepiacok fejlődésére, illetve a társadalombiztosítás bevezetésére vezet vissza a gyerekszám további csökkenését, a másik a nők egyoldalú (hogy mi ez az egyoldalúság, arra visszatérek) piaci munkavállalásának tömegessé válására.

Az elsőt így is szokás nevezni: a termékenység és az időskori biztonság kapcsolata. A gondolatmenet röviden ekképp hangzik. Az időskori biztonság garantálásának elvileg két formája van. Az egyik a felhalmozás, pontosabban olyan javak felhalmozása, amelyek könnyen mobilizálhatók, és amelyekért bármikor fogyasztási javak vehetők. A másik egyfajta időben el-

tolt szerződés. Az egyik fél aktív korában fizet egy másik nálánál sokkal fiatalabbnak, aki később törleszt. Tradicionálisan az első forma alkalmazása földvásárlást jelent, a másik pedig szoros családi kapcsolatokat és nagy gyerekszámot. Az elmúlt évszázad technikai fejlődése azonban olyan tőkepiacokat, biztosításügyet sőt társadalombiztosítást teremtett, amelyek - legalábbis az időskori biztonság szempontjából - leértékelték mind az ingatlanhalmozást, mind a sok gyerek fontosságát. Így szól az első magyarázat. Kritikájaként leginkább azt szokás felhozni, hogy az időskori biztonságra való törekvés ugyan lehet a gyerekvállalás egyik motivációja, de semmiképpen sem az egyetlen.

A második magyarázat szerint a nemek közötti munkamegosztás változása egyoldalú maradt abban az értelemben, hogy csak a nők áramlottak be a munkaerőpiacra, a férfiak azonban nem áramlottak ki ugyanilyen arányban, azaz nem vállalták át a gyerekgondozási feladatokat a nőktől. Ez értelemszerűen azzal járt, hogy családonként lényegesen kevesebb gyerek nevelésére vállalkoztak, hiszen két dolgozó szülő nem tud sok gyereket nevelni, még akkor sem, ha a gyerekgondozás egyes funkcióit a piac vagy a társadalom át is veszi.

Az egyes magyarázatok közötti választás empirikus kérdés. Megfelelő pontokon szembeállíthatók egymással és el lehet dönteni, hogy melyik magyaráz többet a termékenység csökkenéséből, mint a másik. A következtetések szempontjából egyáltalán nem mindegy, melyik teória bizonyul erősebbnek. A tőkepiacok és a társadalombiztosítás fejlődése ugyanis olyan technikai újításokon múlik, melyek visszafordíthatatlanok. Az információszerezés, - továbbítás és - tárolás költségei olyan mértékben lezuhantak, hogy a felhalmozásnak vagy a generációk közötti újraelosztásnak jóformán nincsenek már technikai korlátai. A családi munkamegosztásban történt változások azonban visszafordíthatóak. A családonkénti két keresőt ismét felválthatja a családonkénti egy kereső, legyen ez akár a férfi, akár a nő, akár hol az egyik, hol a másik, vagy mindketten félállásban. Mindaddig azonban, amíg a csökkenés okait nem tudjuk különválasztani, azt sem tudjuk megmondani, hogy a termékenység jövőbeli alakulására vonatkozó feltevéseink közül melyik a valószínűbb.

Összegezve: a népességrobbanásnak a fejlett társadalmakban vége van. A termékenység csökkenése a nagyon magas szintről közepes szintre magától értetődőnek tűnik, a további csökkenés a közepes szintről a reprodukciós szint alá azonban távolról sem törvényszerű vagy visszafordíthatatlan, igaz, nem is kizárt. Következésképp a népesség hosszú távú, jelentős csökkenése lehetséges, de nem biztos, a jelenlegi várakozásokba a stagnálás vagy a kismértékű csökkenés éppúgy belefér, mint a népesség jelentős visszahúzódása. Jelenleg azonban szerte Európában, és kisebb mértékben ugyan, de a tengerentúli OECD országokban is a termékenység és a halandóság csökkenését tapasztaljuk, következményként stagnáló vagy visszahúzódó, elöregedő népességgel. Sőt, az előrejelzések szerint viszonylag rövid időn belül a jelenleg sokkal fiatalabb fejlődő országok is hasonló problémákkal, demográfiai stagnálással és elöregedéssel kell hogy szembenézzenek, még hozzá sokkal viharosabb változások következtében, és sokkal alacsonyabb jövedelmi szinten. Az ő problémáik aztán igazán súlyosak lesznek.

A demográfiai átmenet Magyarországon

Az eddigiekben általános trendekről volt szó. Az elmúlt negyedszázadban az élveszületések aránya minden európai országban csökkent, hol kisebb, hol nagyobb mértékben. A természetes szaporodás mutatója egy sor országban, főként Kelet-Európában negatív, de ahol nem, ott is egyre inkább közelít ehhez. Nem csak nálunk, máshol is. Magyarország azonban általában a legrosszabbak között szerepel, a népesség fogyása a legelsőkhöz közelebb, és még Európán belül is a viszonylag öregebb társadalmak közé tartozunk. Kilátásaink is borúsak. Vajon miért kezdte a csökkenést Magyarország előbb, mint a többiek, és miért van esélye arra, hogy a népességvesztés során majd többet veszít, mint mások? Az általános trend körüli szórásnégyzet hány százalékát magyarázza a „magyar faktor”? A magyar társadalomtudományok egyik legsúlyosabb adóssága, hogy egyelőre nem talált szisztematikusan megalapozott magyarázatot sem erre, sem általában a többi, a magyar társadalmat jellemző halálos mutatóra, az öngyilkosságok, a depresszió, a rákbetegségek okozta halálozások és a szenvedélybetegségek előfordulásának nemzetközi összehasonlításban ijesztően magas értékeire. Az ember hajlamos

arra gondolni, hogy ezek a jelenségek nem függetlenek egymástól; valójában azonban még ez sincs kimutatva. Legfőképp pedig nincs megbízható magyarázatunk, csupán néhány találgatás arra, hogy mi is okozza ezt. Az elanyagiasodás? A vallásos hit elvesztése? A levert forradalmak, az elvesztett háborúk, a sorozatos megaláztatások? A kulturális örökség, amely túlon túl pesszimista? A „negatív modernizáció”? A cinikus tömegkommunikáció? A környezetszennyezés? A lakáshelyzet? A válások liberalizálása, a család felbomlása? Vagy ezek együtt valamiféle kombinációban? Esetleg valami egészen más?

Mindenesetre fontos hangsúlyozni, hogy az efféle kutatások célja nem elsősorban a fogyó és előregedő népesség magyarázata; ez ugyanis általános jelenség az iparosodott társadalmakban. Csupán a „magyar faktor”, a különösen sötét tónus okainak feltárásáról van itt szó.

A népességfogyásának és előregedésének következményei

A következményeket három pontra érdemes bontani. Egyrészt egyre kevesebb a gyerek. Másrészt egyre több az öreg. Végül a két trend eredményeként felborul a generációk megszokott aránya.

A csökkenő gyerekszám valamelyest megtakarítást jelent a gyereknevelés költségeiben. Kevesebb iskolát kell építeni, kevesebbet kell a gyerekek egészségügyi ellátására költeni, kevesebb munkaerőt köt le a gyerekgondozás. A dolgot azonban érdemes a másik oldaláról is megnézni. Mivel nem egyszerűen alacsony, hanem csökkenő termékenységről beszélünk, az iskolák már korábban felépültek. A pedagógusokat már korábban kiképezték és pályára állították, nehéz őket elbocsátani vagy másra átképezni. A gyermekegészségügy hálózata már kiépült, kihasználtsága csökken, de átalakítani nehézkes. Kapacitások leépítése, különösképpen a közszolgáltatások területén, rendkívül nehéz dolog, tehát a csökkenő gyerekszámából fakadó megtakarításoktól nem érdemes sokat várni. Arra azonban - megint csak a mikroökonómia előrejelzései szerint - komoly esély van, hogy a gyerekekkel kapcsolatos szolgáltatások minősége javuljon. A kapacitásfelesleggel küszködő intézmények fenntartásuk jogosságának igazolására mindig újabb feladatokat keresnek, és nyitottabbak a minőségi fejlesztésekre. Összességében tehát, a csökkenő gyerekszám nagyobb egy főre eső nevelési költséget és jobb minőségű szolgáltatásokat ígér, valamint csekély megtakarítást.

A kislétszámú korosztályok megjelenése a munkaerőpiacon relatív munkaerőhiányt okozhat. A munkabérek emelkednek, a munkabérekre rakódó pótlólagos költségek azonban még gyorsabban, hiszen egyre kevesebb aktív tart el egyre több nyugdíjast (igaz, egyre kevesebb gyereket is). A bérköltségek magas adó- és járulékhányada komoly munkaerőpiaci torzulásokra vezet. Nő a be nem jelentett foglalkoztatás, még jobban beszűkül a járulékfizetők köre, tovább sűrűsödve ezzel a járulékkulcsokat. A fekete foglalkoztatás mind a munkáltatót, mind a munkavállalót a törvény kijátszására szorítja, lehetetlenné téve számukra szerződéseik törvény előtti kikényszeríthetőségét. Ezáltal lehetetlenné válik a kiegyensúlyozott személyzeti munka, a munkaerőbe történő hosszú távra kalkuláló beruházás, és elharapózik a megállapodások ököllel történő kikényszerítése, a vadsztrájk, a szabotázs és a leszámolás. A magas munkaköltségek csökkentik a foglalkoztatást, konjunktúra esetén is korlátozhatják az új munkaerő felvételét, mivel felvenni mindig könnyebb, mint elbocsátani, a drága munkaerő pedig leértékelheti a konjunktúra esetén elmaradt hasznot, a recesszió alkalmával előálló túlfoglalkoztatási veszteségekkel szemben.

A dráguló munkaerő lebíratatlan szívóerőt jelent a bevándorlók számára. Ha egy társadalom nem produkál kellő számú munkaerőt, akkor importálni fog. A bevándorlás azonban speciális problémákat vet fel. Ha túl gyors, integrációs, illetve asszimilációs nehézségek vetődhetnek fel, előrevetítve a kisebbségi konfliktusok lehetőségét. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennél talán még súlyosabb kockázat fenyeget a bevándorlás-fronton: hogy már nem lesz honnan munkaerőt importálni. A demográfiai előrejelzések szerint az előregedés a fejlődő országokban sokkal viharosabb tempóban fog végbe menni. Az akkori aktív generációk odahaza is válogathatnak majd a különféle állásokban és otthon is megpróbálhatják kijátszani az adóhatóságot. Nem lesz miért hozzánk jönniük.

Ez tehát az érem egyik oldala, a csökkenő termékenység és annak következményei: kisebb létszámú, nagyobb ráfordítással felnevelt korosztályok, emelkedő munkabérek, növekvő feketegazdaság, bevándorlás. Számunkra már ismerős jelenségek. A másik oldalon a halandóság folyamatos csökkenésének más következményei vannak. A halandóság kétszeresen is javul. Részben úgy, hogy csökken az elhalálozáskori életkor relatív szórása, magyarul a gyerekbetegségeket túlélte, felnőttkorba jutott egyének egyre nagyobb arányban érik el az öregkort is. Másrészt pedig az elhalálozás átlagos életkora, ami körül a szóródás csökken, maga is növekszik. Az első egyértelműen pozitív hatással van a társadalomra és a gazdaságra. A második - és erről igen nehéz írni - nem ilyen magától értetődő. Korábbi korok, és nem is olyan rég, nem tudták vagy nem voltak hajlandók finanszírozni az öregséget; „sokan voltunk”. Vajon megengedhetjük-e magunknak a jövőben az öregedést? Vajon a mostani fiatalokat vagy a még meg sem születetteket nem fogja-e halálra ítélni az akkori társadalom, ha majd megöregszenek? A hatvan-, hetven- és nyolcvanéves korban várható élettartam emelkedésének ugyanis nagy ára van. Az egészségügyi kiadások az életkor előrehaladtával exponenciálisan nőnek. Képesek és hajlandók lesznek-e ezt az akkori fiatalok kifizetni?

Mindez attól függ - és ez már átvezet bennünket a következő ponthoz, a romló termékenység és a javuló halandóság kombinációjából adódó következményekhez -, hogy az életkor kitolódásával megmaradnak-e az életciklus eredeti arányai, vagy egyszerűen az egyik szakasz, az időskor meghosszabbodik? Megnö-e az aktív életkor a hatvanöt, hetven vagy hetvenöt éves korhatárig, vagy az időskor ugyanakkor fog beköszönteni mint eddig, csak tovább fog tartani? Vagyis az öregedés következményeinek megítélése szempontjából a döntő kérdés nem a születéskor vagy bármely más adott életkorban várható élettartam, hanem a nyugdíjba vonuláskor várható élettartam és a munkában töltött idő aránya.

A másik pedig a társadalom öregedési folyamatának sebessége. Ezt érdemes hangsúlyozni: nem a stagnálás vagy a csökkenés okoz elsősorban problémát, hanem a demográfiai átmenet üteme. Stagnáló népességű társadalom nem néz szembe olyan problémákkal, mint amelyek ránk várnak a következő évtizedekben, ha a stagnálás már régóta elkezdődött, következésképp az egyes korosztályok arányai kiegyensúlyozottak. Sőt, ha egy országban az újszülött évfolyam létszáma évről évre csökken ugyan, de csak lassan, és mondjuk száz vagy kétszáz év leforgása alatt feleződik meg, akkor sem áll elő az a helyzet, ami nálunk fog hamarosan, amikor együtt élő korosztályok között mutatkozik hasonló aránytalanság.

A népesség fogyásának és előregeredésének következményei Magyarországon

A magyarországi következmények pontos megítéléséhez nem tudunk mindent. Nem tudjuk például, miként fognak alakulni az életciklus arányai, azaz a megnövekedett életkor az aktív életszakaszt is megnyújtja-e vagy csak a nyugdíjban töltött időt. Követi-e a foglalkoztatás a nyugdíjkorhatár felemelését, és egyáltalán marad-e ott a nyugdíjkorhatár ahová jelenleg felemelték, 2009-ben már 62 évre mindkét nem számára, vagy tovább emelik 65-re, 67-re vagy akár 70-re? Milyen egészségi állapotban lesznek húsz, harminc vagy negyven év múlva az akkori hatvan, hetven és hetvenöt évesek? Munkaképesek lesznek-e vagy sem?

Az öregedés várható sebességéről többet tudunk. A már megszületett korosztályok létszámát igen nagy pontossággal előre tudjuk jelezni a következő ötven évre. Az egyes korosztályok arányait tehát igen hosszú időre elég pontosan lehet előre látni. Így tudjuk, hogy Magyarországon az elmúlt negyven évben az újszülött évfolyam létszáma körülbelül harmincötven százalékkal csökkent. Jelenleg az újonnan munkába állók és a friss nyugdíjasok között nagyjából ekkora, negyven évnyi az életkorbeli különbség (hacsak nincs annyi karkedvezményes nyugdíjas mint most, ami tovább ront a helyzeten). Ha semmi más nem változik, csak ez az arány, a korfüggőségi ráta (a nyugdíjaskorúak és az aktív életkorban lévők aránya) tíz év leforgása alatt jelentősen romlik majd a 2010-es évek elejétől. Ez prolongálni látszik a már korábban felsorolt, és már jelenleg is érzékelhető tendenciákat: magas bérjárulékok, be nem jelentett foglalkoztatás és mindaz ami ezzel jár, valamint munkaerőimport, melynek első jelei, egyelőre főként a környező országok magyar ajkú lakosságából már mutatkoznak.

A termékenység alakulását nehezebb megjósolni. Az egy családban nevelt gyerekek száma és az egy főre jutó jövedelem között Magyarországon a legutóbbi időkig monoton csökkenő kapcsolat volt: minél jobb módú volt a család annál kevesebb volt a gyerek. Gazdagabb országokban ez nem így van, a görbe vége felfelé kunkorodik, a gazdagabb rétegek körében ismét emelkedik a gyermekvállalási hajlandóság. Mindez arra utal, hogy létezhet valamiféle, az életkörülményekre vonatkozó aspirációs szint, és ha a család jövedelme elegendő az elvárások teljesítésére, az emberek hajlamossá válnak újabb költségtevézőket vállalni, például újabb gyerekeket. Ha ez az összefüggés valóban létezik, akkor a Magyarországon várható életszínvonal emelkedés a termékenység növekedéséhez is vezethet a következő tíz-húsz évben. Ez igen optimistának hangzik, kiváltképp a gyermekvállalási hajlandóság elmúlt évekbeli hanyatlását tekintve, de nem alaptalannak. A termékenység romló trendjének visszafordulása egyáltalán nem valószínűtlen és nem is lenne egyedülálló, gondoljunk csak a francia példára. Az elmúlt évtized trendjeinek egyszerű extrapolálásával tehát érdemes csínján bánni.

Összefoglalás

A fentieket a következőképp foglalnám össze. Magyarország rossz és várhatóan romló demográfiai helyzete nem egyedülálló jelenség, épp ellenkezőleg, pontosan beleillik a nemzetközi trendekbe. Azt, hogy a népességrobbanás időszakát hosszú távon fogyás vagy stagnálás váltja-e fel, még nem lehet tudni. Azt azonban igen, hogy az iparosodott országokban vége a népességrobbanásnak és az az egy, két vagy három generáció, amely a növekedési pályáról a stagnáló vagy épp csökkenő pályára történő átállás időszakában született, balszerencésnek mondható. A generációk aránya megbomlik, az eltartók és eltartottak hányadosa kedvezőtlenül alakul. A negatív hatásokat felerősíti, ha a lassulási folyamat gyors, ahogy az a fejlődő országok nagy részében várható, és ha a meghosszabbodott életciklus belső arányai eltolódnak, megnövelve az időskori inaktív periódust.

Magyarország az európai trenden belül a kedvezőtlenebb helyzetű országok közé tartozik. A népesség fogyása a legelső között kezdődött, a lakosság európai összehasonlításban is a legidősebbek között van. Valójában még nincs megnyugtató válaszunk arra vonatkozóan, miért is van ez így.

20 A szerző köszönettel tartozik Szívós Péternek és Melegh Attilának az írás egy korábbi változatához nyújtott értékes megjegyzésükért.

21 Absztraktnak tekintve a folyamatot, az átlagéletkor (tehát nem a születéskor várható élettartam) eleinte akár csökkenhet is, sőt elképzelhető, hogy egyes, a népességrobbanáson későn és ezért viharosan áteső társadalmakban ez ténylegesen elő is fordult.

22 Demográfiai átmenet Magyarországon, Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9., 1991.